

Kritikkens fenomenologi¹

Per Otnes

Abstrakt og allment sett begynner Kritikken, som Ånden hos Hegel, med umiddelbare inntrykk, 'Dette og min formening'. Men i tillegg en sterk og spontan fornemmelse, like sterk som noe Dette, av at *Noe er galt*. Vi vet ikke riktig hva eller hvorfor, heller ikke om fornemmelsen kanskje vil vise seg ugrunnet ved ettersyn eller ettertanke, men likevel, akkurat nå - Noe er galt, feil, dette noe er ikke er slik det skulle være. Det er negasjonen som har funnet sin vei inn i tilværelsen, negasjonen og misnøyen, men samtidig kreativiteten, for uten kritikk, uten påviste feil, hva skulle man da ha rettet på, endret, utbedret?

Mange skiller mellom punktkritikk og systemkritikk, et skille som er viktig, men ikke så prinsipielt som antatt. For en punktkritikk må også bygge på at en eller annen almen regel – uttrykt, underforstått eller bare ant – i dette ene, kanskje snevre tilfelle, er brutt. Systemkritikken er bare mer almen og omfattende, ikke en annen type virksomhet. Men så slutter punktkritikken også å være kritikk straks den bare krever

¹ Fenomenologi, fenomen, av gresk $\phi\alpha\omega$, $\phi\alpha\iota\nu\omega$, grunnbetydning skinne, lyse, stråle, avledet vise, påvise. Det som stråler fram, så å si av seg selv, det umiddelbart *innlysende* og læren om dette er trolig den mest nærliggende oversettelsen idag.

enkeltunntak fra almene regler: ”Ja, vi vet at innvandrere X ikke tilfredsstiller kravene til å få asyl i Norge”. Forsetter man da med å si ”men siden vi kjenner ham/henne som en så flink og hyggelig person kan vi vel gjøre et unntak bare for ham/henne, for en eneste gangs skyld”, ja så har man forlatt kritikkens prinsipper². Er fortsettelsen derimot ”men asylkravene er for strenge, så de må endres, mykes opp”, så er man tilbake i kritikken igjen. Struktursosiologisk sagt kreves det en viss universalisme og spesifisitet for at en virksomhet, et standpunkt kan kalles kritisk.

Men tilbake til negasjon og kreativitet; man kunne jo bare si at trekk ved tilværet ”ikke er på høyde med sitt begrep”, og så hente fram den gamle kraftsatsen *Det virkelige er det fornuftige* og gå inn i debatten om høyre- eller venstrehegelianisme. Det har så mange gjort, og Charles Taylor har endog, mener man, påvist at som tankeretning var høyrehegelianismen svakt begrunnet.

Livsløpet

Men Hegel eller ikke Hegel, i et personlig livsløp begynner kritikken senest ved tenårene, den tanke *at jeg er i verden, men denne verden er ikke mitt ansvar*, ikke som medprodusent iallfall, ikke ennå, for jeg har jo ikke utrettet noe nevneverdig som kunne bidra til å forandre verden, annet kanskje enn i det aller minste og nærmeste. Når ettertanken våkner vil hvert jeg finne seg mer eller mindre ufrivillig kastet inn i en i bunn og grunn fremmed verden, de andres verk, ”de voksnes”, tidligere generasjoners, ikke oss selv, ikke ennå. ”Forløperenes”, men så de seg egentlig så nøye tilbake eller til siden de/vi som mener de løp foran? Er det i det hele tatt mulig å predikere, forutsi, eller verre,

² Nå gir jo regelsettet selv en mulighet for skjønnsmessige unntak, ”opphold på humanitært grunnlag”. Hvis dette er kravet, er man forsåvidt på nytt over i kritikken.

båndlegge, kommende generasjoners meninger? De kjenner dem jo neppe selv engang, de bare vet eller aner at *noe er galt*, enten det nå er krig, gjeldskrise, sult og nød, miljøkrise, global eller nasjonal skeivfordeling, eller mer hverdagslige forhold, slik som de evinnelige stridene om når en femtenåring skal måtte være heime igjen fra fest, eller hvordan et ryddig fjortisrom skal se ut. ”Binding me up with your rules”, med Lennons ord.

Nå er det selvsagt mulig å fornekte kritikken, godta de voksnes verden, inntil videre eller permanent, kaste seg inn i den med sikte på å ”gjøre det best mulig” for seg selv og sine, ta opp kampen om de beste karakterene, skolene, vennene, jobbene, karriærene. ”You never gonna rebel and you ain’t no friend of mine”, som Presley sang³. De urebelske godtar uten videre at den som ikke kan spare, få eller arve, eventuelt som forskudd, minst en årsinntekt innen fylte tretti år, har tynne sjanser, for ikke å si er dømt til å tape på boligmarkedet, kampen om boligene, den største av alle livsfornødenheter. Lettere å godta for dem som tror eller vet de vil klare kneika.

Hvis noen nå lurer på hvorfor det ikke fins noe skolefag, ’Bolig-etablering for begynnere’, så er grunnen trolig at slik undervisning måtte avsløre for unge elever hvor ulikt hver enkelt av dem stiller foran boligetableringen. Og svaret på hvorfor det ikke fins noen stor og gunstig *Statens lånekasse for uetablerte*, er trolig også ganske enkelt. Boligen i ulik utforming er et for viktig og for knapt gode til at de velsituerte våger å åpne for større konkurranse, eventuelt om annet enn de minste og enkleste, dårligste boligene, de som ikke passer som

³ Desverre en feillesning, ved kontroll viser det seg at Presleys noe utydelige sørstatsuttale nok egentlig sier om en *hound dog*, en jakthund, metafor for en som henger etter ham støtt, *you’ll never gid a rabbit and you ain’t no friend o’mine*. Altså en som av udyktighet aldri vil nå sine mål, ikke en som er gammeldags, konvensjonsbundet og *square*, en som aldri vil bli opprørsk, ”rocka”. Kanskje var han selv mindre rebelsk enn resepsjonen antok – mer i hoftene enn i hodet – eller kanskje likevel en rebell som egentlig ville sagt det resepsjonen, fansen, rockera tilla ham. Vi følger resepsjonen og lar det stå.

”førstegangsbolig for ambisiøs ungdom”, kort sagt det lille som er igjen av rollen til *Statens husbank*. Bredere konkurranse risikerer å ramme de velsituertes eget avkom og avkommets etablerings- og livsløps-forventninger. Det er en grense for hvor lenge de skole- og nettverkssvakeste pene villaungdommene kan fortsette å si ”jeg bor *for tiden* på Lambertseter, eller Bøler, eller Østerås”, dvs. i blokk med svak standard, uten at ”for tiden” fastner i halsen. Dessuten har deres foreldre ”det frie kredittmarkedet” på sin side. Det private bankvesen vil ikke vite noe av offentlige subsidier eller ”konkurransesvridende tiltak”, å nei. ”Konkurransen, det er Oss”. Reell konkurransebegrensning skjuler seg her som så ofte ellers bak kravet om ”fri konkurranse” – hvilket vil si fri for de store og ufri for de små, altså bekymringsfull for de fleste.

’Fri konkurranse’ antas ofte å være stimulerende – utsikten til å vinne eller gjøre det bedre selv skal visstnok styrke enhver innsats. Men utsikten til å tape er jo langt større og skaper bekymring, i lengden resignasjon, savn og bitterhet for mange. Jo større konkurranse, jo dårligere utsikt til god plassering⁴.

Men tilbake fra dette store hinderet tidlig i mange livsløp, til løpet selv, kritikkens opphav og forløp. ”Noe er galt”, javisst, men hva så? Kan jeg finne ut hva som er galt, kanskje tilogmed hva som kan gjøres? Er noen ansvarlige for galskapene? Er det bare meg eller flere enn meg, mange, kanskje de fleste, som synes det samme?

Svarene faller i tre hovedgrupper, aksept, bortforklaring, og utdyping.

Den *aksepterende* kommer til at det nok ikke var så galt likevel, at problemet er forståelig, kanskje uunngåelig. Eller man kommer som

⁴ Slik sett er det helt utrolig hvor mange unge som kaster seg inn i konkurransen om å ‘bli rockestjerne’, statistisk sett med langt lavere vinnerjanser enn på de fleste bolig- eller utdanningsmarkeder. Forklaringen må være at gleden ved å spille mer enn oppveier svake karriereutsikter for langt de fleste.

nevnt til at akkurat ens egne sjanser er bedre enn de flestes. ”Hvor godt alt er i denne beste av alle mulige verdener”, som Candide sier, opplysningens Voltaire sin ironi over absoluttismens Leibniz. Aksepten kan likefram slå over i et motstykke, i *beundring* for forløpernes verk, deres omtanke for oss, etterfølgerne og vårt beste, noe vi ikke alltid innser så lett og med det samme selv, helt på egen hånd og uten rettledning.

Bildet kompliseres av at forløperne heller ikke var noen enhetlig gruppe. Det fantes for eksempel kritikere blant dem også, utdypende, reflekterende og radikale, med tanker som ikke trenger å ha tapt gyldighet med årene. Slik også med de rike, de er heller ingen helt samstemt gruppe; egen sorgløshet behøver jo ikke å føre til null sans for andres sorger; forsorg, paternalisme og deretter utjevningstiltak, virksom sosialpolitikk, har eller hadde lang tradisjon også blant noen av de velstående.

De *bortforklarende* står for en skal vi si, stilltiende eller ubevisst resignasjon. Kognitiv dissonans kaller noen det. Når tanken og det opplevde ikke harmonerer, så endrer man tanken, uten forsøk på å endre livets realiteter. Man ”bare tilpasser seg”. Spør en trangbodd eller lavtlønnet om det ikke kjennes tungt, og mange vil svare at neida, det er til å leve med likevel, det fins andre som har det verre, og litt bedre blir det vel kanskje etter neste lønnsoppgjør eller når vi bare får malt litt her.

I begge disse gruppene, men vel særlig den siste finner man reservoarer av latent eller potensiell kritikk, utløst f.eks. når ledere svikter: Når de ledende i Argentina har beriket bare seg selv⁵, uten tanke på at de ledede måtte miste jobb og sparepenger som et resultat – da er det at

² Det er uhyre pinlig å se hvordan media (dette ble skrevet sist i januar 2002) utbrer seg om protestene, om skiftende politiske ledere mm. Men ikke et ord om *hvem* som har beriket seg så grovt og med *hvor mye*, og ikke minst, *hvor millionene deres har blitt av*. Grunnen? Tja, mesteparten av midlene er trolig trygt plassert i velkjente solide og ansvarlige internasjonale banker – som har sitt omdømme som diskrete å ta vare på.

la corralita, la cacerolaza, endog en *megacacerolaza*, bryter ut, med oppslutning langt opp i middelklassene. – Eller når det plutselig blir klart at mange har følt et problem, bare at alle helt til nå trodde det problemet var deres personlige og ingen andres. Et skandinavisk eksempel er Lidmans roman *Gruva* som beskrev Kirunaarbeidernes misnøye med dårlige arbeidsforhold gjennom enkeltteksempler som svært mange kunne kjenne seg igjen i, noe som utløste en stor streik, og bedre arbeidsforhold – for en tid.

De *utdypende* er, kritisk sett, den viktigste gruppen. Her går man på ulike måter inn i det at 'noe er galt', tenker etter, prøver å forstå, utdype, anslå utbredelse og eventuelle skyldspørsmål, feilens større eller mindre alvor, stille diagnose og foreslå terapi, utbedringstiltak. Begrepsgjøring av kritikken blir en sentral oppgave. Mer om den utdypende kritikken ulike former under.

Kritikken i historien

Så langt Kritikkens fenomenologi forsåvidt som den tenker seg inn i de enkelte liv og livsløp. Hvis nå ikke Historiens fenomenologi er et selvmotsigende, tomt uttrykk – for fenomenologiens grunntanke er jo *εποχή*, *epoché*, å sette i parentes⁶, og som Lukács sier, det er egentlig umulig å sette hele Historien i parentes, å gå 'til tingene selv' uten tanke på deres opphav, virkemåte eller framtid. Men hvis nå altså likevel en historiens fenomenologi ikke er en tom, men en tenkelig tanke, i det minste anvendt på Kritikkens opphav i historien, så er nok *Rousseau* roten. Før ham fantes det vel episoder med protest, oppstand, *chouanerie*, *jacquerie*, millenarisme og lignende, noen av dem av lengre varighet, med noenlunde bevisste prinsipper og ikke uten mer varige ettervirkninger. Men man kan vanskelig snakke om noen

⁶ Roten er egentlig gresk *επεχω*, *επεχειν*, å holde tilbake eller stoppe.

egentlig reflektert og almen, kritisk *teori* som almen innsikt, før *Samfunnspakten*, *Emile* og kanskje særlig *Om opphavet til ulikheten mellom menneskene*.

Comte avskydde Rousseau og Marx hadde lite aktelse for ham, den siste kanskje fordi han lar de økonomiske institusjonene ubehandlet, bortsett fra viktige, men korte avsnitt i arbeidet om ulikhetens opphav i (*grunn-*)-*eiendommen*.

Akkurat her er det likevel en sterk affinitet mellom Marx og Rousseaus tenkning. For hvis det er noe som gjør marxismen totalt uakseptabel for det gode borgerskap, så er det to grunnleggende forhold:

Kapitalen, formuene, våre små eller større sparepenger som mange er vant til å tenke på som vår trygghet, problemløser og stolthet framfor noen, ser marxismen ikke som Løsningen, men tvert imot som selve Problemet – det som skaper, ikke det som løser, våre vansker dersom det kniper.

For det andre forsøker man ofte å fornekte ulikheten mellom menneskene – ”det var før det og itte nå” med Prøysens ord – kanskje særlig fra samfunnstoppenes side: ”Alle i vårt land har det godt idag, det er ikke lenger klasser, bare små problemgrupper som ”faller utafor””. Men under press eller i fortrolighet vet samfunnstoppene egentlig godt at dette er usant. Det er fortsatt forskjell på folk, på noen folk iallfall, på ”oss som sitter på toppen” – dette anses som godt og slik det skal være der.⁷ På og nær toppene er ikke klassesamfunnet det minste ”på hell”. Der herskes og nytes det, i nye former kanskje, men minst like sterkt og like lukket som før. Og, vil de legge til hvis fortroligheten blir riktig dyp, det herskes bedre, mer kompetent og med større innsikt enn noen gang før. Herav marxismens andre grunn til å

⁷ For dokumentasjon, se Pinçon&Pinçon-Charlot: *Sociologie de la bourgeoisie*, La découverte, Paris 2000, og Otnes: ”Er rikdom en verdi i seg selv?”, *Sosiologi idag* 2002.

være fullkomment uakseptabel på toppene. Ikke bare ser den kapitalen som problem, ikke som selve Løsningen. Nei, den snur den sosiale ulikheten opp-ned:

Det fins sosial ulikhet, men det er massene, ikke elitene som er fram-tida, de rettmessige herskerne, de som har den overlegne innsikt og utgjør den egentlige overklasse – almenviljen hos Rousseau eller proletariatet hos Marx. Kort sagt, joda, det *er* 'forskjell på folk', det er bare feil folk som nå sitter på toppen.

Det er interessant å merke seg at Rousseau, som vel mer enn noen bidro til at kongedømmer og adelsvesen ble avskaffet som rådende institusjoner nesten ikke har noen eksplisitt kritikk av det samme adelsvesenet. Han svarer riktignok en tenkt kritiker som sier "hva har vel du med å ytre deg om styre og stell, du som ikke er fyrste?" med at "hvis jeg var fyrste, ville jeg handle og tie – det er fordi jeg ikke er fyrste at jeg skriver istedet". Ingen direkte kritikk altså, men indirekte, gjennom et *alternativ* som ble forkjetret i starten, men som vant fram etter bare noen tiår. Ja, Rousseaus tenkning hadde neppe blitt til uten støtte og oppmuntring fra kretser innen adelen. Etter over 200 år kommer det riktignok fortsatt bøker med titler som Jacques Julliards *La faute à Rousseau* fra 1985⁸, men som hovedregel er tankene om samfunnspakten og almenviljen idag fast etablert, i mange land endog grunnlovsfestet, selve kjernen av konstitusjonene uten hvilke ingen legitimitet kunne finnes, slik at få våger å gå åpent ut imot dem.

I en viss forstand er Rousseau her nesten på linje med dem som vil erstatte kritisk teori med en 'konstruktiv' og formentlig mer akseptabel versjon. Det nytter angivelig ikke med monoton, sur og negativ kritikk, den blir ikke hørt, bare avvist, stigmatisert, latterliggjort og isolert. Men det er en unnskyldende tone i nåtidas konstruktive sosiologi, noe som

⁸ Den høyeste ros en skribent kan få må da være dette, at noen over 200 år etter vedkommendes død fortsatt finner grunn til å skrive bøker av typen *NN tok feil*.

er fremmed for Rousseau. Hans form er veltalende, men nøktern, fri for angrep, ikonoklasme og radikal mer i substans enn i retorisk form. Rousseaus alternativ oppnådde likevel det som århundrers krav, kritikk, motstand og opprør ikke klarte, grunnfeste en varig samfunnsendring – så langt.

Dette med at en fyrste skal handle, ikke skrive antyder forøvrig noe viktig om kritikkens rom eller ståsted. Kritikken må i en viss forstand komme utenfra, som regel iallfall. Dette bryter med Hirschmans bekjente *exit, voice og loyalty*, og det med god grunn. For der han snakker om *the unlikely combination of exit and voice*, hevder vi tvertimot at den som har andel i problemet, den må handle⁹, ikke kritisere, mer tydelig jo større andel. Rousseaus fyrste står i en slags motstilling til den nevnte spontane tenårs-kritikken som sier: 'Verden er av lave, men det er ikke vi som har gjort det slik'. Fyrster eller makthavere kan sjelden si det siste, selv om det hender de prøver, som når "kritikken av staten forfaller til 'staten tenker om staten'", som Thorvald Sirnes sa nylig. Da er det er dem *uten* makt som kan føle seg fri til å kritisere all verdens visdom, rikdom, dens ledere og deres etterfølgere. Det som kritiserer er nettopp dem som står utafør, exiles, outsiders eller nykommere.

Etymologi

Så langt om kritikkens fenomenologi og historien. Nå til kritikkens fenomenologi og det etymologiske. Her er det noe som virkelig innbyr til 'å sette i parentes', ordenes tilvante, nåtidige betydning nemlig. Vi går heller 'til saken selv', hva ordene betød i utgangspunktet, i en fjern fortid som likevel er kjent gjennom bevarte, skriftlige *krino* kilder.

⁹ *Laisser faire, laisser passer* er selvsagt også en mulighet, men samtidig et svakhetstegn for en stat, om enn kanskje ikke for visse private, statsbærende grupper. Å ville 'utrede makten' er i seg selv et avmaktstegn.

Ordet kommer fra gammelgresk, hvor κρινω, , betyr 'jeg velger' eller 'jeg dømmer', og κρισις, *krisis* betyr en avgrensning eller et valg, en dom. Navnet Κριτων, *Kriton* betyr således den utvalgte eller enestående.

Vi velger, vi skiller ut og vi dømmer – det er ganske vanlig, men ikke derfor nødvendigvis populære typer virksomhet. Eller populære blant noen, blant de ukritiserte kanskje, men ikke blant alle. Krisis, dom – tenk for eksempel på straffereettens dommer og Durkheims teori om dem. Vi som ikke er mistenkt, tiltalt eller straffet, kanskje endog helt skyldfri, kan nyte mediadekningen av krim, etterforskning, rettergang og straffer som en bekreftelse – mer eller mindre holdbar – på at vi andre, vi har intet å bebreide oss, vi er skyld- eller i det minste straff-fri. Dommen over de andre, de dømte, viser nettopp det. 'Sannelig følt ja du'. Straffen lå på dem for at vi skulle ha fred.

Slik sett er det ikke noe merkelig i at kritikk alltid har vært en tvetydig type virksomhet – tildels med overveldende oppslutning, men samtidig til dels ikke mindre forkjetret. "Nå som vi hadde det så hyggelig", heter det i selskaperlig samvær når noen insisterer på å bringe opp emner alle vet fører til hissig uenighet. Kritikken bør kjenne sin tid, sin καιρος, *kairos*, sitt rette øyeblikk. Eller den kan sikte mot å gjøre seg all tids og alle steds nærværende. Nazisten Goebbels blir tillagt utsagnet 'Hvis man gjentar en løgn lenge nok, så blir den tilslutt trodd'. Ham om det. Det fins imidlertid atskillige fornektede sannheter også, og kritisk avdekking og gjentakelse er blant det som kan fremme sannhetens sak, ikke løgnens. Det 'å bie sin tid' er bra nok og stundom kanskje nødvendig, men aldri eneste mulighet.

Uttrykket 'fornektet' er ikke helt heldig, for det antyder noe om en bevisst handling. På fransk har de ordet *l'impensé*, 'det utenkte', det man ikke har villet eller maktet å gjøre seg tankemessig klart så langt. Enhver tanke skjuler 'utenktheter' og en av kritikkens oppgaver er å trekke det utenkte ut av sitt skjul, bevisst eller ubevisst.

Kritisk typologi

Tilbake nå til den utdypende, den vedholdende kritikk. Vi vil skille mellom tre hovedtyper, radikal kritikk, moderat kritikk, og skinnkritikk, kvasikritikk. Kanskje burde vi legge til en fjerde, Deleuzes rhizomatiske kritikk, overskridende i utsnitt, men ikke i dybden; man vil ramme et nettverk gjennom enkelte noder.

Den *radikale* kritikk er systemisk og som regel langsiktig. Man søker grunnleggende og omfattende endringer av hele systemer, noe som sjelden vinner fram i det korte løp. Ja, det har vist seg å kunne ta lengre tid enn ett menneskes liv å oppnå gjennomslag for denne slags kritikk. Det innebærer at den radikale kritiker sjelden, kanskje aldri kan ha noen personlig fordel, eller engang noen egen opplevelse, av kritikken i resultat. Det radikale står for annen halvdel av Ibsens ”Jeg er ikke med på at flytte Eders brikker, slå spillet overende, så har I meg sikker”.

Første halvdel av Ibsensitatet uttrykker den *moderate*, forsiktige eller ’konstruktive’ kritikk som setter seg mindre, mer kortsiktige og begrensede mål. ’Å flytte brikker’ er de små skritts vei, reform istedet for revolusjon eller større samfunnsomdanning, transcendens. Man lapper og flikker stadig, men kjøper intet nytt – Comte, Burke, ’forandre for å bevare’, Adenauers *keine Experimente*. Det fins underformer såsom den *byråkratiske* kritikk hvor en underordnet stiller forslag som innebærer tid eller penger spart, økt sikkerhet for at prosedyrer og regler blir fulgt osv. Eller *øyrekviskrar*-kritikken slik Parkinson framstiller den: En mellomleder med aspirasjoner bør ikke fremme egne forslag, men snakke sjefen rundt til han/hun tror at den underordnedes forslag er sjefens eget og derfor ikke bare kan avvise det som ”nymotens tull”. Eller det er *kronprins*—kritikken –’vi som skal bli neste generasjons ledere’, ”sølvguttene” som biter i seg skuffelser, bitterhet og misnøye med eldre ledere, i forventning om at ’en dag blir det vår tur til å overta’. Slagstads *De nasjonale strateger* minner oss på mange eksempler, fra Schweigaard og Stang etter Wedel

og Løvenskiold, Lyng etter Hambro og Willoch etter Lyng igjen, Bratteli etter Gerhardsen, etterfulgt av Nordli, Steen/Brundtland og akk, Jagland/Stoltenberg som siste par ut¹⁰. Mange ubeskrevne skuffede forventninger skjuler seg her uvent, ofte glemt, i politikken kulisser: 'En skuffet mann/kvinne', en som aldri 'kom i posisjon', til tross for tålmodig, tapper og kanskje begavet innsats. – Et motstykke her er den som får sin kritiske glød dempet, kanskje helt fjernet, i løpet av den prosessen som kalles 'å arbeide seg oppover'.

Nå skal vi ikke helt allment betvile de moderates oppriktighet og gode vilje. Som Jan Myrdal sier "det skal styrke til å være kynisk, en styrke få har". Taktikkeri, egeninteresse, manipulasjon og ren korrupsjon er neppe svært vanlig, selv om alt dette finnes. 'Den gode vilje', 'den riktige innsikt', 'det store hjertet'¹¹ er også realiteter, ikke bare en del av feltets offisielle selvbilde, Bourdieus *connivence sociale*, den sosiale innforståthet, den stilltiende aksept av lite akseptable forhold. De 'rene av hjertet' får kanskje 'se gud', men gjennomslag i politikken, det er det lenge siden de har hatt.

Kvasikritikken er kritisk i uttrykk, men ikke i innhold. Kort sagt er dette *kunsten å vekke oppsikt uten å vekke anstøt*. Ofte handler det om det dagens mediabedrifter ville kalle personlig profilering. Man har intet spesielt å selge, men vil skape positiv oppmerksomhet om sin egen person. Om en kjent spaltist ryktes det at der andre mediterer i

¹⁰ J-akk-land og Flausenberg, med Griske i kulissene – er det rart det ser mørkt ut for sosialdemokratiet? Og man forkjetrer førstnevnte for tapet av 5 % av partiets stemmer (fra 36,9 til 35,0) mens nummer to styrker sin stilling til tross for at han seinere har tapt ytterligere nesten 50 %! Slikt kan ikke vare; uten ny stemmegevinst blir Jens bare nødt til å trekke seg. (Etterskrift sept 2002: Det hjelper ikke å si at Jagland var partileder hele tiden; de som ventet på en "Jens-effekt" av statsministervervet hans *må* ha blitt skuffet. Trolig er det bare enda en gang "noen av oss som har snakket sammen" og fått til en slags enighet om at Jens, men ikke Torbjørn fortjener en ny sjanse.)

¹¹ Knut Kjeldstadlis uttrykk om Kristianiaborgerkapet omkring forrige *fin de siècle*, hvor viljen til sosial reform en lengre tid var reell og stor, og hverken bygd på opportuniste eller frykt.

ensomhet f.eks. foran et religiøst bilde, mediterer vedkommende – foran sitt eget speilbilde. Allment handler det om oppbygningen av egen og andres tillit til ens personlige mini-charisma. Vi minner igjen om at dette greske ordet kommer fra noe så dagligdags og lite benådet som $\chi\alpha\rho\iota\varsigma$, *charis*, med *sjarm* som en hovedbetydning. I god form uttrykker det tilliten til aktørens $\epsilon\theta\omicron\varsigma$, *ethos*, eller moralske styrke, vunnet gjennom utvist innsikt, mot, utholdenhet osv., ”selv mot motstand”, avmakten som ikke gir seg. I dårlig form mistillit ut fra vankelmot, svik, resignasjon osv., like inntil sjarmen svikter, kanskje helt.

Kvasikritikk kan være vanskelig å avsløre. Strider mellom ’falske og ekte’ profeter, mellom sofister og filosofer har eldgammel tradisjon. Hvem av dem er treffsikre, hvem går i dybden, og hvem er mest opptatt av selveksponering, ikke av reell samfunnsendring? En ’ekte’ kritiker kan jo heller ikke oppnå stort uten et minimum av personlig oppmerksomhet.

’Vekke anstøt’. Det er selvsagt ikke noe mål i seg selv å støte noen, få eller mange. Men den radikale kritiker gjør klokt i å regne med at man bare sjelden kan unngå å støte eller skremme noen, hvis kritikken da i det hele tatt blir tatt på alvor – fortielse eller latterliggjøring er vanlige svar på uønsket kritikk, om aldri så treffende. Dels er det nok systemets kjerneaktører, ’samfundets støtter’ som reagerer. Men større forargelse og oppstyr preger ofte reaksjonene fra dem vi har kalt de aksepterende og de bortforklarende, typen boktrykker Aslaksen, som Fløgstad nylig satte som typisk for toneangivende intellektuelt liv i hovedstaden¹². De utgjør større grupperinger og er ofte dem som med minst refleksjon uttrykker samfunnets $\delta\omicron\xi\alpha$, *doxa*, dets udiskutable, selvsagte tro, Schütz’ *das fraglos Gegebene*.

¹² ‘Nei, nei, nei, ikke noen nærgåenhet imot øvrigheten, herr Hovstad. Ikke noen opposisjon mot folk som står oss så tett inn på livet’, sier Aslaksen for eksempel.

For de få eller for de mange: Qui bono?

Tilbake til utgangspunktet igjen, den spontane fornemmelsen av at 'noe er galt'. Fornemmelsen er en ting, refleksjonen over den noe annet, og det å gi fornemmelsen uttrykk noe tredje. Vi nærmer oss spørsmålet om det finnes en 'noe-er-galt-fornemmelse' som *ikke* kan kalles kritisk. Noen reflekterende kommer kanskje til at det som er galt igrunnen er at akkurat han/hun har for lite av verdens goder, og at løsningen må være å skaffe først og fremst sitt eget snevre selv mer av dem. Kanskje kan han/hun la det dryppe litt på andre, men først og fremst vinne mest selv, om nødvendig på andres bekostning. Dette er egeninteresse og ikke kritikk. Man dømmer ikke, man vil bare karre til seg.

Eller hvis den reflekterende ungdom er formuende eller har utsikt til å bli det. Da kan 'noe-er-galt-fornemmelsen' ende opp som 'hvor blir det av de investeringsmulighetene som kan bevare og helst øke, iallfall gi minst gjennomsnitts avkastning på min rikdom?'

På dette punkt pleier ortodoksien, doxas forsvarere, å nevne Smiths 'usynlige hånd', at egeninteressen til 'hver enkelt' i siste instans er til fordel for alle, at nye investeringer 'skaper arbeidsplasser' for dem som ikke kunne skapt seg dem selv osv. Om dette kan mye sies, slik som at Smiths mye siterte uttrykk har en heller bortgjemt plass i hans egen tekst, og at han har mye annet å si, slik som f.eks. at "i enhver konflikt mellom produsenter og konsumenter er det konsumentene som har rett". Men det får greie seg med å slå fast at hva dette enn er, kritikk er det iallfall ikke, for som sagt, det velger eller dømmer ikke, bare forsvarer det eller de allerede utvalgte. Οικο-δικη, *oko-dicée*, helt etter mønster av Leibniz' θεο-δικη, *theodicée* som nærmere betraktet nettopp er en αριστο-δικη, *aristo-dicée*, et forsvar for det bestående, ikke for gudedømme, bare indirekte, et forsvar for konge- og adelsveldet "av guds nåde". Etter Rousseau og konstitusjonelle styreformere er dette snudd opp-ned: Herskerne er blitt ledere, av *folkets* nåde, av folkeviljen. I prinsippet. For i praksis har de rikeste,

plutokratiet, nærmest overtatt adelens gamle rolle, også som representativ offentlighet (Habermas).

Kjennetegnet på at 'noe-er-galt-fornemmelser' kan kalles kritikk er godt uttrykt av den tidlige Habermas, begrepet om *Allgemeinerungsfähigkeit* eller almengjøringsdyktighet, desverre forlatt av forfatteren i seinere verker. Det går ut på at man spør seg: Er denne ordning, regel, bevilgning, investering, institusjon slik at den kan være til beste for alle? Eller bare for en snever krets? Det er for eksempel en fjern mulighet, men ingen selvmotsigelse at *alle kan bli like* i grunnleggende livsvilkår. Derimot ikke at *alle kan bli rike*, det er en selvmotsigelse og derfor umulig, fordi rikdom forutsetter ulikhet: Uten fattige ingen rike.

Man merker at Habermas er influert av Kants tanke om det kategoriske imperativ, "handle slik at maksimen for din handling kan opphøyes til allmen regel". Kant igjen var sterkt influert av Rousseau og den nevnte tanken om allmenviljen, i motsetning til 'alles vilje'. Og bak der igjen kanskje evangelienes 'gyldne regel', "alt du vil andre skal gjøre mot deg skal du gjøre mot dem" (Matt. 7:12), oftest gjengitt i omvendning, 'du skal gjøre mot andre det du vil andre skal gjøre mot deg'.

Hva nå med dem som sitter med en 'noe-er-galt-fornemmelse' som synes å si at 'det er for lite nyliberalisme i verden', at 'ressurser ikke blir utnyttet' fordi 'kreftenes frie spill' hindres av 'offentlige inngrep' og 'dum gammel tradisjon'? Eric Hobsbawm betegnet nylig forskjellen mellom USAs og Storbritannias verdensdominans slik at USA etter 1945 har en *revolusjonær ambisjon*: 'Gå ut og gjør allverden til økonomiske liberalister i vårt bilde', en ambisjon det britiske imperium 1814-1914 aldri hadde. Hobsbawms vurdering er at liberalismens økonomiske dominans med 'ett lokomotiv', en enkelt stor ledende makt, er en verdenshistorisk sjeldenhet og derfor med innebygd ustabilitet, slik at den neppe kommer til å vare lenge, selv om den har hatt framgang de siste tiår. – Eller man kan ta parti for den førstnevnte

i striden Bourdieu-Tietmeyer¹³. Bourdieu forsøker jo å vise at nyliberalismen er en svak, ja en feilaktig teori, også på sine egne premisser.

Endelig har vi spørsmålet om nyliberalismens almengjørings-dyktighet: Er den, kan den virkelig være, det beste for de fleste, for det store flertall? Det er ikke troverdig, fordi USA har store fattigdoms-problemer både innen egne grenser og ikke minst i dominerte land, særlig Latinamerika, Oseania. Og hva konstitusjonelt demokrati angår, joda, USA bygde også på Rousseau. Men som Hobsbawm videre påpeker, kan et land med verdens største fangebefolkning og en av verdens laveste valgdeltakelser egentlig påberope seg å gjennomføre noen almen vilje? Er det ikke snarere nesten almen *resignasjon*, og opposisjon bare i form av kriminalitet helt etter Robert Mertons gamle mønster, en form for anomi som beholder målene (vinning, personlig rikdom), men forkaster midlene (næringsvirksomhet i lovlige former)?

Nyere kritisk tradisjon

Ved første blick kan tanken om en kritisk *tradisjon* virke som en selvmotsigelse. Men som nevnt har kritikk av den radikale typen ofte et langsiktig perspektiv, tiår og mannsaldre, kanskje århundrer. Da er det en egen kritisk oppgave å ta vare på tradisjonen, tilpasse og utvikle den kanskje, men ikke minst bevare kjernen i den reflekterte, gjennomtenkte kritikk. Ikke slik å forstå at tradisjonen 'hever seg over kritikk'. På lang sikt hever intet seg over kritikk, heller ikke kritikken selv. Tanken om at kritikken en gang kan finne varig hvile, en realisert utopi med bare ren harmoni og idyll, er uholdbar.

¹³ Gjengitt bl.a. i Bourdieu: *Moteld*, 1999.

Habermas ble nevnt. De frankfurterne han bygger på og tildels fører videre, spilte en banebrytende rolle fra 1920-30tallet av. Adorno, Benjamin, Horkheimer, Marcuse m.fl. tilhørte generasjonen som opplevde 1917-18 som tenåringer. Som en norsk jevnaldrende, Trond Hegna sa, dengang ”strålte det en kraft fra Moskva”, ennå ikke svekket eller flekket av senere eksesser, virkelige eller ryktemessige. Det var likevel en avmålt, ja, nølende, litt reservert tone over frankfurternes marxisme. En nøkkelsentens i deres versjon av kritisk teori uttrykte Horkheimer slik i 1937: ”Den kritiske teorien om samfunnet har som sin gjenstand menneskene som produsenter av sin samlede historiske livsform”, med Marcuse som en slags medforfatter. Men det var først med *One dimensional man* i 1964 at den modne Marcuse fant et mer utførlig og dekkende uttrykk:

The critical theory must abstract from the actual organization and utilization of society's resources. Such abstraction ... such “transcending” analysis of the facts in the light of their arrested and denied possibilities, pertains to the very structure of social theory. ... The “possibilities” must be within the reach of the respective society; they must be definable goals of practice ... that is, their transformation must be the real need of the underlying population. Social theory is concerned with the historical alternatives which haunt the established society as subversive tendencies and forces. The values attached to the alternatives do become facts when they are translated into reality by historical practice. The theoretical concepts terminate with social change.

Inspirerende, men ikke uten problemer dette. Hva er for eksempel ”the real need of the underlying population”? Hvem har rett eller mulighet til å uttale seg troverdig om dette? Marcuse selv fikk i løpet av åttiåra mye kritikk bl.a. for sine tanker om ’uekte’ eller ’falske’ behov, ’kompensatorisk forbruk’ osv. I nyliberal teori er det at kunden faktisk betaler for noe selve beviset på at han/hun faktisk har behov for det

kjøpte. Den som bruker penger på parfymert dopapir viser *ipso facto* sitt behov for samme, ingen skal komme å fortelle vedkommende at noen andre vet bedre. 'Konsumvalget må være fritt', det hevdet til og med Finn Gustavsen. Men hvor fri er dette valgets alternativer, varemangfoldet? Idag føles et besøk i supermarkedet nærmest som en slags spissrotgang, varene selv og deres mange leverandører trenger seg på oss fra alle kanter og nærmest slåss om å komme oss nærmest mulig inn på livet: 'Kjøp meg! Nei, kjøp meg, meg, meg!' Alice i underverdenen, ikke mye eventyrland, nei.

De nevnte motargumentene mot Marcuse er imidlertid svake, for grunnleggende behov er lette å fastslå. Oppsøk for eksempel en slum, de fins så å si overalt, på landsbygda bare mer spredt.¹⁴ Trygghet, inntekt, utfoldelse i utdanning og yrkesarbeid, nok mat og sunt sammensatt kosthold, tilgang til helsepleie under sykdom osv. – alt slikt er sanne, grunnleggende behov som ofte mangler i slumområder. Bourdieu og medarbeideres store *La misère du monde*, nå oversatt som *The weight of the world*, er en veiviser.

Lette å fastslå, men desverre også lette å overse eller bortforklare. En nyliberaler på visitt i slummen ser kanskje bare 'tiltaksløse slabbedasker' – og intet annet positivt enn utviklingsverdien dersom de fattige ble borte og ga rom for gentrifisering e.l. byutvikling for de bemidlede.

Hvordan bli kritiker?

Vi har nå kommet dit at vi i store trekk vet hvordan kritikk oppstår, utdypes, radikaliseres og almengjøres. Men så langt er dette en abstrakt

¹⁴ Se f.eks. Midré (red.): *Samfunnsendring og sosialpolitikk*, 1973, særlig Leiras kap. 6.

viten, for den sier lite eller intet om situasjon og muligheter for hver den som vil stå fram med kritikk, enkeltvis eller som gruppe. Hvordan ser den vordende kritikken og kritikerne ut i andres øyne? Og i hva slags institusjonelle omgivelser kan kritikken utdypes og trives, kanskje endog ha framgang, utsikt til å bli satt ut i livet?

Ingen blir kritiker gjennom autoproklamasjon. Det ikke er en posisjon man utnevnes til av selg selv eller andre, det er en man må *vinne*, ofte gjennom motgang. En vordende kritiker tvinges derfor til å gjøre seg tanker om egen personlig styrke, i tenkingen selvsagt, men også i personlighet og livsforventninger. Grundig og treffende kritikk slår bare meget sjelden raskt igjennom. Hvor godt vil kritikeren tåle å bære motgang, kanskje i årevis, ja hele livet? Skikkelser som Rousseau og Marx er jo sjeldne, men den første ble forfulgt store deler av livet, etterhvert med perioder av forfølgelsesvanvidd mens den andre lenge levde i dyp, deprimerende fattigdom. Men hvis den ble skrevet ville kritikken lidelseshistorie framvise mange andre, mindre kjente sørgelige livsskjebner: Lofthus, Hauge, Thrane, Fjørtoft, for å holde oss til Norge og en litt fjernere fortid.

Kritikeren må stille seg spørsmålet 'hva kan jeg make? Hva er det jeg ønsker, for samfunnet og for meg selv? Er jeg sterk nok? På hvor lang sikt kan det jeg ønsker vinne fram?'

Noen, kanskje de fleste, vil nok da komme til at en moderert kritikk er det meste de makter. Ikke så dumt 'å flytte brikker' likevel kanskje? Kunne jo hende man vant et parti iallfall en gang iblant. Eller man velger en dempet tone, eller holder sin kritiske mening tilbake sånn for en tid, for eksempel for å oppnå et minimum av arbeidsro, – ja, for å oppfylle egne grunnleggende behov.

Men neste spørsmål er 'hvor finner jeg støtte og forbundsfeller?' Ingen kritikk kan vinne fram helt uten. Kritikken må gjøres kjent, på trykk eller i andre media, og dette krever mer arbeid, mer betalt innsats, som regel langt mer enn hva en enkelt person, om aldri så sterk, kan make.

En naturlig, ikke uoppnåelig oppgave er da den å danne et lite forlag eller et eget tidsskrift. Det gjorde Durkheim, det gjorde frankfurterne, det gjorde Bourdieu, det gjorde Aubert med TfS og forsåvidt også Marx selv om hans årbok gikk inn etter et eneste bind. Det betyr mye arbeid, men ikke nødvendigvis mange penger. Problemet er som regel ikke produksjonen, men resepsjonen: Hvem og hvor mange leser, hva slags inntrykk gjør det leste?

Noen ganske få radikale kritikere klarer å etablere seg som 'kateter-samfunnsrefsere', altså i fast, forutsetningsvis fri akademisk stilling. Düring og Tönnies var begge *Kathedersozialisten*, den siste med godt, den først med mindre godt ettermæle. Universitetene har utvilsomt en tradisjon for fri tenking, fritt forskningsvalg, enda om det kan vekke mishag i samtiden. Desverre har de også en minst like sterk tradisjon for solid, uanstøtelig, forsiktig borgerlighet, 'den brabantiske husflid', med hva Habermas sier om Bourdieus motsatte standpunkt under som et inspirerende moteksempel.

I de siste tiåras kritiske tradisjon har sekstiåttene markert seg, og noen nokså få av dem med fortsatt kritisk brodd. Lennart Rosenlund har sannsynliggjort at intellektuelle sekstiåttene, født mellom 1940 og 55, nok har 'erobret samfunnsposisjoner', men det slike som har gått kraftig tilbake i anseelse og velstand. En professor eller underdirektør idag er noe helt annet enn hva de var i forrige generasjon, født mellom 1915-30. Sekstiåttene har vunnet en form uten innhold.

Sekstiåtternes endemiske skuffelse ligger altså der, bevisst eller ikke, men nettopp dette har objektivt sett brakt dem/oss nærmere de kulturelt bevisste delene av arbeiderklassen, sier Rosenlund. Samtidig har den økonomisk vellykte delen av arbeiderklassen, typen fagarbeider i oljå, blitt brakt nærmere de nyrike lederskiktene i 'næringslivet', de som er seg lite bevisst tidligere generasjoners 'kulturelle ansvar'. Den nye nærheten mellom skuffede intellektuelle og kulturelt interesserte lønnstakere kommer symbolsk til uttrykk for eksempel i fotballinteressens endrede form, typen Drillo, begrepsgjøringen og teoreti-

seringen av spillet.¹⁵ Det er riktignok ikke hele denne symbolske historien, for samtidig som det ble begrepsgjort har spillet også blitt økonomisert, nyliberalt, med spillerbørs og spekulasjon i små og større former. Sportssidene og børs- og næringslivssidene i pressa ligner hverandre mer og mer, noe allerede Tönnies var inne på i 1887 og Lukács med referanse til ham i 1923.

Om denne nye nærheten med tida kan få nye bevisste og subjektive former, 'klasse for seg', er ennå uvisst, men det begynner isåfall å haste for de eldste sekstiåttene nærmer seg nå pensjonsalderen. Et viktigere spørsmål er derfor hvilke andre, nye skuffelser som kan vente de intellektuelle blant generasjonen som er 20-30 år idag? Hvilke nye posisjoner kan de erobre? Har de utsikt til større framgang og mindre skuffelser? Foreløpig er det et inntrykk at kvasikritikken har blitt en form som noen av dem mestrer og har framgang med.

Ulike generasjoner har ulike 'noe-er-galt-fornemmelser'. Generasjonen Alnæs eller Østerberg ser ennå funksjonalismen, blokk- og drabantbyliv som en befrielse eller lettelse, avlastning. De og deres samtidige husker eller vet om overgangen fra utedo, fraværet av kjøleskap og innlagt varmt vann og bad, og over til blokkleilighet hvor alt dette og mer til er standard utstyr. Generasjonen fra 1955-75 ser på dette som selvfølgeligheter, og på blokklivet mer som *sequestration*, innestengning, utidig kontroll og ulikebehandling. Befrielse er det i alle fall ikke, snarere en *tvang* til likhet og brorskap som bare kan hindre frihetsønsker (se Rånes' artikkel i denne Årbok).

¹⁵ Den mye omskrevne fotball-hooliganismen er kanskje heller ikke noe unntak, dersom rølperne også kjenner sine begreper. Jeg har selv hørt intellektuelle, dyktige unge kolleger brøle høyt av opphisselse, sorg eller glede på fotball-TV-pub. Forskjellen på dem og rølperne er kanskje ikke graden av opphisselse, men at de første nøyer seg med brøl og fakter og avstår fra reine slagsmål, slik rølperne er blitt beryktet for.

Kritikkens felt

Hittil har vi behandlet kritikken mye som et abstrakt. Men samfunns- eller kulturkritikken kan ikke bare være det; den må utspille seg i sosiale felt eller rom, i samarbeid og konkurranse med andre. Det vil danne seg løpebaner (*itinéraires*) over tid, og de kritiske utsagnenes form og innhold vil endre seg i et stadig sam- og motspill med andre deltakere. Å si mye om dette vil derfor kreve grundige spesialstudier som f.eks. Bourdieus *Les règles de l'art* fra 1992, nå også på svensk som *Konstens regler* (2000), om konkurransen innen fransk litterært liv for 100-150 år tilbake.

Vi nøyer oss derfor med å nevne en særlig sørgelig form, den *konkurranseforebyggende* – en type kvasikritikk, eller snarere, et kritik- kens forfall til det ukritisk selvhevdende; desverre likevel neppe noen helt uvanlig form. Det er mange om beinet f.eks. i slike felt som forskning, kunst og kultur mm., vel særlig tidlig i livsløpet, men ikke bare da. Og i hver kohort ser man nok med glede alle tegn på begavelse og kreativitet blant neste kohort i faget, men samtidig ikke uten en viss uro: 'truer de meg?' Tre taktikker er i bruk, overse dem, kritisere dem mens de ennå er urutinerte og dermed sårbare, eller, akk, rose de litt *mindre* begavede og kreative desto mer, fordi det er mindre truende 'for oss' at de og ikke de beste gjør karrierer. Slike taktikker er visstnok vel kjent fra helt andre sammenheng såsom 'Melodi grand prix' eller 'Miss Universe', hvor det heter seg at dommere med personlige favoritter stundom konspirerer om å slå ut de farligste konkurrenter lengst mulig før finalen.

Som sagt er det kanskje tidlig i livsløpet at konkurransen virker mest ubønhørlig, men til gjengjeld er den kraft eller tyngde man har til å kritisere andre ennå sjelden stor. For de eldre er det nærmest omvendt – man er 'etablert' og konkurransen mindre truende, mens innflytelsen oftest er noe større. Her er det kanskje sjelden ønsker om å holde ung begavelse nede, for alle som tenker etter vet jo at 'ingen trær vokser inn i himmelen' – før eller seinere vil alle bli erstattet med yngre

krefter. Men selv ikke den vennligste erstatter kan stå for full kontinuitet, og en uvennlig en kan innebære et fullstendig og kanskje antagonistisk brudd. Slik kan det oppstå grunnlag for en engstelse for at de litt eldre yngre kan komme til å holde en selv nede, dupere en eller dytte en ut. Som kollega Orvar Löfgren som nylig kalte seg selv ”jätteproppen”, kjempestengslet – for yngre karriærer.

Nå har seniorposisjonene visse typiske former. Vi har *profesjonsikonet*, typen Robert Merton, et faglig ry som gir ensstemmig hyllest og som ingen alder kan rokke. Så har vi *pensjonistkarrierene*, nevnte Marcuse eller Zygmund Bauman, slike som få har hørt stort om før deres bøker gjør furore når forfatteren passerer søtti. Videre *kronprinsidolene*, slike faglige seniorer som har liten produksjon og ingen helt utvilsom anseelse, men som er trygge å dytte rosende foran seg – for en tid, for med aldrende idoler vet jo tronfølgerne at avgangtiden ikke er langt unna, en type jeg synes jeg har sett at Sverre Lysgaard og Natalie Rogoff gjennomlevde sent i karrierene. Den siste typen er det nøyaktige motstykke til den neste, *Laiosene*, ubønhørlig felt av unge Ødipuser, ’fademordere’ som på den måten vil overta deres posisjon eller iallfall åpne den for seg selv jo før jo heller. Nest sist er det dem som blir *sparket ovenpå* – ’gi dem en medalje og bare glem dem’. Til slutt, og det er vel det vanligste *kårkallteigen* or the old soldier left to quietly fade away.

Her er mange eldre kolleger trolig typisk i en noe usikker flyt *mellom* typene, noe som kanskje kan bidra til at man ’sparker fra seg’ litt mer enn nødvendig i forsøket på å holde de tristeste utfallene på avstand. Toppene kan nok heve seg over slikt – den engang så krigerske Bourdieu ble en mye mildere mann overfor kolleger seint i karrieren. Men få kan føle seg sikre; selv omkring et ry som Østerbergs fornemmer man nå tegn til uro; kritikken av hans siste bøker har eksempler som tyder på at ’fademorderne’ in spe kvesser øksene og lurar på om de er skarpe nok.

En kritiker i samtida

Fredrik Engelstad er vel den siste som skrev noe mer inngående om kritikkens rolle i norsk sosiologi¹⁶, en sympatisk tekst for såvidt som den konkluderer med at ”samfunnsvitenskap skal være kritisk og ikke være et redskap for mektige grupper, mener vi vel alle” (TfS 1996: 241), og ”en kritisk teori ... søker sannhet samtidig som den peker på begrensningene i vår evne til å gripe sannhet,” (:243). Og den er ”en teori som skisserer en normativ orden...”. Men så heter det videre, ”...samtidig som den er seg bevisst at hovedsaken ikke er å skissere de ideelle alternativene, men å bevisstgjøre oss om de nest beste løsningene, de som er realiserbare i vår verden”. Man aner en litt resignert eller avmålt tone, sikkert velment, men uttrykkelig moderat som kritikk betraktet.

Artikkelen gjør videre nummer av norsk sosiologis såkalte *gullalder* på tidlig 1960-tall.¹⁷ Noen tror uttrykket er skapt av Engelstad, andre av Lars Mjøset mens den faktiske opphavsmannen er Gudmund Hernes, artikkelen ”Tilbake til samfunnet” i TfS 1982, slik Engelstad også gjør oppmerksom på. Selv har jeg foreslått uttrykket ”pioneralder” som mer dekkende – for tidlig å si sikkert hvor mye ”gull” Aubert, Holter, Lysgaard, Løchen, Mathiesen m.fl. fant. Hvis ”gull” står for varig verdi – med all respekt for Aubert som min gamle lærer og nest første sjef¹⁸, hvem siterer ham nå lenger?¹⁹

¹⁶ Takk til Dag Østerberg som minte meg på denne artikkelen som jeg nok hadde lest, men ikke husket godt før ved nylesning nå.

¹⁷ Refleksjonene om “gullalderen” bygger i høy grad på samtaler med Dag Østerberg.

¹⁸ Den første var Knut Dahl Jacobsen.

¹⁹ Siteringssøk på ISI gir et lite fåtall nye funn, oftest til hans første rettsosnologiske arbeider.

Henvisningen til "gullalderen" er en slags kritisk nostalgi; pionertiden brøt nok sammen pga. indre og ytre svakheter, men rett forstått kan vi likevel lære noe av den, nemlig interessen for *middle range theory*, iflg. Engelstad: De store perspektivene er politikernes og den offentlige debattens sak, sosiologene må holde seg på bakken. Men det er pussig at en annen, seinere og etter noen tegn å dømme vel større gullalder slett ikke nevnes. Ingen av sekstitallets helter hadde større internasjonalt gjennomslag. Det kom med full kraft først på åttitallet med navn som Jon Elster, Trond Petersen, Stein Ringen – og Gudmund Hernes, mens han fortsatt drev forskning. Var det bare *fool's gold* det disse fant, noe samtida allerede har revurdert? Eller var ikke gullet deres norsk nok lenger? Eller har deres lære og suksesser bare blitt internalisert, blitt habitus, i en slik grad at vi ikke lenger tenker over hvor vi har det fra? Og hva med dagens seniorers produksjon, instituttbestyreres og direktørers, professorers og førsteamanuensers – 'gull' eller hva? Eller er det bare for tidlig å si det her også? Eller er det bare naturlig beskjedenhet som forårsaker en venting på at andre enn en selv skal framheve verkene?

Helt til slutt hos Engelstad heter det "ikke under noen omstendighet kan forskning gi det endelige svar på hvordan samfunnet bør være. Det må fremkomme som et resultat av samfunnsmessige diskusjoner og politiske prosesser, der sosiologien i beste fall kan spille annenfiolin." (:247). Kunne Marx sagt det? Enn Durkheim, Sartre, Adorno, Østerberg?

Eller Habermas? Hans minneord nå nylig priser Bourdieu fordi han

"ikke var typen på en konform akademiker ... han gjorde det umulig for alle og enhver å sette noen barrierer mellom politisk og intellektuelt engasjement. Jo eldre han ble, jo mer syntes den lunkne akademiske dannelse ham uutholdelig, som en desertering i nøytralitetens navn... Han gjorde seg til talsmann for motstanden mot den nyliberale invasjon... Jeg er dypt og varig imponert over denne analytikerens og

forskerens evne til å se ut over den trange universitetsverdenen og gjøre seg til en humanist av den gamle skole idet han gjorde det uhørte, la til side posisjonen som ren observatør for å ta på seg den til den pasjonert engasjerte aktør” (*Le Monde* 26.1.02, s. 19)²⁰.

Er det ikke nettopp det ”å sette en barriere mellom politisk og intellektuelt engasjement” Engelstads siste setning gjør? Av alle de maktteoretikere som behandles av *Makt og demokrati*-utredningen er Bourdieus den eneste som avvises som ubrukelig. Og så er den kanskje bare for skarp, for treffende til å kunne vinne gjennomslag i ledende politiske kretser. En desverre ikke uvanlig symbolsk overkonformisme av typen ’ingen skal tro at *jeg* har minste snev av slike radikale sympatier’.

Bourdieu spøkte stundom med seg selv som både Bourdieu og Bourdiable. Kanskje Engelstad også burde hente fram sin egen Djevelstad, en gang iblant iallfall, både som institutt-direktør og i andre sammenheng?

Men spøk til side, en svakhet ved Engelstads tekst er at den behandler sosiologien som en ren tankeretning, et begrepsverk uten sosialt opphav, støtte, leverandører og avtakere. Allerede for vel 30 år siden da Robert Priddy og Arvid Hansen gjorde sin store forskningsråd-finansierte studie av norsk samfunnsforskning var konklusjonen entydig: ”Det er en ting samfunnsforskningen ligner veldig på, og det er byråkrati”(se *Sosiologisk årbok* 2000.1). Den likheten har ikke nettopp blitt mindre i tiden deretter. De ’frie forskningsinstituttene’ har vokst, formert seg og blomstret, men under langt strengere innebygd kontroll enn før. ’Frie bevilgninger’ fins nesten ikke, bortimot all samfunnsforskning finansieres gjennom programmer, nominelt for å

²⁰ Aner vi ikke her en påvirkning fra Habermas norske kollega og inspirasjon, Hans Skjervheim, “deltakar og tilskodar”?

'øke effektiviteten', reelt neppe mindre for å øke kontrollen, hindre kontroversielle prosjekter. Dette pluss krav om egen inntjening, å hente inn oppdrag samt strengere intern styring har ført til at instituttene idag reelt sett fungerer som utredningsavdelinger for departementer og annen administrasjon, bare *outsourced* med et moteord.

Noen mente vel å gjøre dårlige erfaringer med friere, ukontrollert kritisk forskning på 60-70-tallet. Så satte kontrollforsøkene inn, med et gjennombrudd på 80tallet, på fransk *les années de plomb*, blyåra.

Resultatet er at vi ikke lenger har noen uavhengig, kritisk sosiologi å snakke om i Norge, og meget tynt også med engasjerte, ledende intellektuelle som à la Habermas nekter å sette barrierer mellom politisk, intellektuelt og forskningsmessig engasjement. Presse og medias rolle som *connivence sociale* bidrar i høy grad til dette, uttrykket 'museumsvoktere' for eksempel, det latterliggjør og tar for gitt det som burde diskuteres åpent og på alvor, om sosial kritikk må tape i kraft bare fordi åra går.

Det fins for eksempel ingen yngre sosiologkollega som ville skrevet slik som her om Engelstads arbeid. Og ikke nødvendigvis fordi han/hun er uenig. Nei, fordi det er ukløkt å gå åpent ut imot en direktør ved et institutt som anses blant de ledende, en som kanskje kan bli ens arbeidsgiver en dag. For selv med kontroll er forskerlivet kanskje litt friere i instituttsektoren enn i administrasjonen.

Til festtalebruk snakker man om ISF som et 'opplyst enevelde', et uttrykk visstnok hentet fra en prominent utenlandsk gjest. En spøk, javisst, men ikke helt, for man spøker med at her rår ennå før-Rousseauiske tilstander, ingen almenvilje, bare en eneherker og tiltroen til dennes grad av opplysning. Fredrik den III kan sin Hegel.

Østerberg oppsummerer denne Engelstads artikkel slik at den

...er svak betraktet som faglig artikkel. Som idéhistorie er den overflatisk og mangelfull, det foreligger ingen klar spørs-

målsstilling og situasjonsplasing, gjengivelsen av de faglige posisjonene er også dels misvisende og trivialisierende, særlig gjelder dette frankfurterskolen og fremmedgjøringsmarxismen. De vitenskapsteoretiske betraktningene er flyktige, såsom bemerkningene om Hempels covering law-modell. Innlevert anonymt til et fagtidsskrift ville artikken sikkert blitt avvist i sin nåværende form.

Artikkelen kan best betraktes og forstås som en fagpolitisk handling. Det er en mann med betydelig forskningspolitisk innflytelse som skriver – direktør for vårt største(?) forskningsinstitutt, formann i den nasjonale forskningsetiske komité osv. osv. Å vite hva denne mann mener om sosiologien er avgjort ”av interesse”. Men rent faglig betraktet er artikkelen ikke ”av interesse”.²¹

Kritikk og politikk

Universitetenes gamle rolle var ikke først og fremst å fremme kritikk, sosial eller annen, men å utdanne mest mulig kompetente embets- og tjenestemenn, først for fyrstenes, deretter for konstitusjonelle myndigheters administrasjon – jurister, prester, leger. Tanken er god, og abstrakt sett fortsatt gyldig. Men, den bygger på en viktig premiss, tilbake til Rousseau, om at det politiske systemet faktisk makter å uttrykke folkets almene vilje, sammenfatte folkemeningen og sette den ut i livet. Desverre er det sterke grunner til å tvile på denne premiss idag, iallfall som almen påstand. Rousseau og hans type tenkning er ingen garanti for at konstitusjonell politisk praksis fortsatt holder mål.

²¹ E-post DØ til PO 4.2.02, gjengitt her med tillatelse.

Det politiske systemet har isolert seg. Det snakker med seg selv og nesten ingen utover kretsen av de valgte. Velgerne, folket, har blitt til kunder man prøver å reklamere for, stort sett sånn hvert annet eller fjerde år. Politikken forfaller til en konkurranse i smålighet, sneversyn og fantasiløshet. Media snakker åpent om politikerforakt blant folk flest. ”Dæm love og lyg aille, love og lyg”, for å si det med en av Ottar Brox sine nord-norske hjemmelsmenn. Bourdieu igjen en siste gang, en av hans seinere bøker heter jo nettopp det, *Noblesse d'état*, statsadel, hvor han dokumenterer stor avstand og barrierer mellom franske høyere embetsmenn og folk flest. Mange vil nå sikkert si at 'Norge er ikke slik, vi er et egalitært land'. Men dette er en floskel, utenomsnakk snarere enn en holdbar påstand. Om avstanden mellom styrende og styrte kanskje relativt sett er litt mindre her, er den fortsatt mer enn stor nok. Og kanskje, slik Ulf Torgersen skrev for snart 40 år siden, vil et lite land med små forskjeller tendere til å gjøre de forskjeller som gjenstår desto mer ubønhørlige. There are problems of caste in the flat pyramid, ville jeg si.

Statsviteren Nordby som i det siste har gått ut med kritikk av kongehuset, vår lille formsak av et ”til det pirkede konstitusjonelt monarki” driver her utpreget kvasikritikk. ”Kongehuset, kongedømmet er i krise”. Ja kanskje det, men langt dypere og mer farlig er den krisa det politiske systemet befinner seg i og ikke synes istand til å arbeide seg ut av med egne krefter. Kanskje er demokratiet iferd med å bli like inkompetent og ineffektivt som adelsstyret var før 1791?

Kort sagt, ingen grunn til å spare på kritikken, hverken for sosiologer eller andre. ”Frimodige ytringer om statsstyrelsen ere enhver tilladte”, står det i grunnloven, som jo heller ikke er hevet over kritikk. Et nytt tilleggsforslag akkurat her anbefaler at kritikk framsatt ”i aktsom god tro” bør oppmuntres. Den som har gjort ærlige og rimelig grundige forsøk på å sette seg inn en sak han/hun vil ytre seg om, skal ikke kunne tiltales for å ha tatt feil, dersom noen andre i ettertid kan påvise slike.

Hvorfor sosiologi eller andre samfunnsfag da skal kneble seg selv, på eget initiativ proklamere at ”vi i beste fall bare kan spille annen fiolin” er ikke lett å forstå. Kanskje er det symbolsk overkonformitet, som vi kalte det ovenfor – ’ingen skal kunne trekke min lojalitet i tvil’? Eller bare *pusilsanimity*, en alment forsiktig eller engstelig livsholdning, ihverfall når man ytrer seg utenfor egen autoritetssfære? Eller engstelsen for egne karriereutsikter, eller frykten for å bli ”satt utafor”?²²

²² Dette ble for det meste skrevet sist i januar 2002, uten tilgang til litteratur eller oppslagsverker av noe slag. Noe er korrigert og tilføyd seinere, men den essayistiske formen gjør at jeg med vilje ikke har sitert systematisk eller tatt med noen litteraturliste. Som Veblen sa, rimelig beleste folk vil lett finne ut hva det siktes til – og andre interesserte får en god del hint til å finne fram til det meste dersom de vil følge opp.